

Gaska, Czesław

Kancelaria Gubernatora Płockiego i Rząd Gubernialny Płocki : (lata 1867-1914)

Notatki Płockie 21/2-85, 20-23

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KANCELARIA GUBERNATORA PŁOCKIEGO I RZĄD GUBERNIALNY PŁOCKI (LATA 1867—1914)

Od czasu Powstania Listopadowego daje się zauważyć stopniowo postępujący proces zespolenia Królestwa Polskiego z Imperium Rosyjskim, między innymi w dziedzinie administracyjno-politycznej.

Nasilenie procesu unifikacji ustroju przypada na okres po Powstaniu Styczniowym, kiedy to władze rosyjskie z jednej strony likwidowały odrębne władze centralne Królestwa Polskiego, podporządkowując niższe urzędy władzom centralnym w Petersburgu, a z drugiej strony prowadziły akcję przekształcania polskiego zarządu terenowego na wzór rosyjski. Wyraźnym tego przykładem jest ukaz carski o zarządzie gubernialnym i powiatowym, wydany 19.XII 1866 r.¹, który całkowicie zreorganizował dotychczasowy ustrój administracyjny Królestwa Polskiego.

Dla zwiększenia operatywności nowych władz dla skuteczniejszego ich działania, przeprowadzono także nowy podział administracyjny Królestwa, zwiększając m.in. liczbę guberni z pięciu do dziesięciu. W skład nowej guberni płockiej (poprzednia istniejąca w latach 1837—1866 pokrywała się z terenem b. województwa płockiego) weszło początkowo osiem powiatów: ciechanowski, lipnowski, mławski, rypiński, płocki, płoński, przasnyski i sierpecki; później w r. 1893 odłączono powiat płoński—wcielony do guberni warszawskiej.²

Wyżej wymieniona ustawa grudniowa zarząd gubernią powierzyła dwóm władzom: gubernatorowi i Rządowi Gubernialnemu, wyeliminowała natomiast całkowicie samorząd. Wprawdzie wcześniej, ukaz z dnia 25 V 1861³ wprowadził do administracji reprezentację społeczną w postaci rad gubernialnych, ale wypadki 1863 roku zniosły ustawę o radach zanim zdążyła ona wejść w życie.

Obydwie władze gubernialne miały odmienną strukturę organizacyjną i ściśle rozgraniczony zakres kompetencji. Rząd Gubernialny — organ kolegialny — zajmował się głównie sprawami natury administracyjno-gospodarczej i społecznej tj. m. innymi sprawami zarządu miejskiego, budownictwa, dróg publicznych, służby zdrowia, zarządu skarbowego, dóbr rządowych i niektórymi sprawami z zakresu sądownego.

W roku 1868⁴ kompetencje Rządu Gubernialnego zostały znacznie rozszerzone m. in. o spr-

wy finansowania szkolnictwa elementarnego w miastach, zarządzania istniejącymi w guberni punktami ekstradycyjnymi na granicach, pociągania do odpowiedzialności prawnej osób zbiegłych za granicę itp.

W skład Rządu Gubernialnego wchodziło: gubernator, wicegubernator, czterech radców wydziałów: Administracyjnego, Wojskowo-Policyjnego, Skarbowego i Prawnego. W posiedzeniach mogli także uczestniczyć asesores Wydziałów Dóbr Rządowych i Ubezpieczeń, gubernialny inspektor lekarski, inżynier lub budowniczy, naczelnik Dyrekcji Naukowej i kasjer gubernialny⁵.

Ustawa grudniowa z r. 1866 bardzo wyekspozowała urząd gubernatora, obdarzając go dużymi pełnomocnictwami i znacznie zwiększając jego dotychczasowe uprawnienia. Był on władzę jednoosobową, załatwiał sprawy wymagające szybkiej decyzji, a z racji swojego podstawowego obowiązku tj. troski o bezpieczeństwo powierzzonej mu guberni, zajmował się przede wszystkim sprawami politycznymi. Działł bezpośrednio przez podległą mu władzę wykonawczą lub za pośrednictwem Rządu Gubernialnego, pozostającego pod jego prezydencją.

Artykuł 15⁶ ww ustawy ściśle określał rodzaj spraw zastrzeżonych do osobistych kompetencji gubernatora. Należały do nich: sprawy polityczne lub poufne, nadzór nad funkcjonowaniem zarządów gminnych, powiatowych, kontrola guberni, sprawy z zakresu nadzoru policyjnego np. wydawanie pozwoleń na broń, paszportów, nadzór nad cudzoziemcami, wyznaczeniami, drukarniami i cenzurą. Posiadał także uprawnienia w Rządzie Gubernialnym, a również na mocy postanowienia o Straży Ziemskiej z r. 1866, sprawował władzę zwierzchnią nad wszystkimi komendami tejsze Straży w guberni.

Już wcześniej, bo na mocy postanowienia Namiestnika Królestwa Polskiego z 5.II.1866 r.⁸ gubernator płocki zjednoczył w obrębie swojej guberni władzę administracyjno-gospodarczą z władzą wojenno-policyjną przejąwszy funkcję naczelnika Głównego Oddziału Wojennego w Płocku, po zlikwidowanym zarządzie wojenno-policyjnym, a do załatwienia tych spraw została powołana przy gubernatorze oddzielna kancelaria. Żywość kancelarii nie był długi, gdyż w roku 1867⁹ w związku ze zniesieniem za-

rządu wojennego w powiatach i przejęciu jego kompetencji przez władze administracyjne cywilne, ta osobna komórka przestała istnieć. Kompetencje gubernatora z biegiem lat uległy dalszym modyfikacjom i uzupełnieniom, między innymi we wspomnianym już roku 1868 a także w latach: 1871¹⁰, kiedy podporządkowano mu Urzędy Gubernialne d/s Włościańskich oraz w r. 1874¹¹, kiedy powierzono mu nadzór nad Urzędami d/s Poborowych. Niebagatelną rolę spełniał także w udziale nadzór nad działalnością Rządu Gubernialnego.

W roku 1915 władze gubernialne ewakuowały się do Rosji, gdzie działalność ich — jak należy przypuszczać — przerwał dopiero definitywnie wybuch Rewolucji Październikowej¹³.

Po działalności plockiego zarządu gubernialnego pozostała spuścizna aktowa, licząca łącznie około 5043 woluminów. Pozostałość ta stanowi zaledwie mały procent dawnego rozmiaru produkcji kancelarii tych urzędów. Szczególnemu zdziesiątkowaniu uległy bezcenne akta kancelarii gubernatora, gdyż określamy ich stan zachowania na około 8%. Więcej szczęścia miały akta Rządu Gubernialnego, które ocalały w około 30%.

Ze względu na charakter urzędów, które skupiały w swoim ręku całokształt życia guberni plockiej, akta te stanowią bezcenne źródło do badań naukowych nad drugą połową XIX wieku i początkiem XX-go, a więc okresem ogromnych zmian zachodzących w organizmie państwa polskiego i to zarówno w dziedzinie ustrojowej jak i gospodarczo-społecznej.

Na szczególną uwagę zasługują tutaj akta gubernatora, w których ze względu na specyfikę jego kompetencji, dominują materiały dotyczące najważniejszych spraw guberni, a szczególnie problemów politycznych. Liczebnie przeważają woluminy dotyczące działalności gubernatora jako zwierzchnika władzy wojskowo-policyjnej, władzy represyjnej. Zachowały się setki teczek z zakresu nadzoru policyjnego, akta śledztw przeciwko osobom podejrzanym o działalność polityczną, półroczne i okresowe sprawozdania dotyczące ilości mieszkańców guberni, znajdujących się pod nadzorem policji, wykazy imienne nadzorowanych, wywiady o osobach zesłanych na Syberię, akta poszukiwań zbiegłych, okresowa statystyka o polskich uchodźcach powracających do kraju, pozwolenie i odmowy powrotu do Królestwa i Rosji itp.

Aż do lat osiemdziesiątych XIX wieku w aktach tych odnajdujemy echa Powstania Styczniowego. Szczególnie liczne materiały dotyczące powstania znajdują się we wspomnianej już wyżej Kancelarii Specjalnej z lat 1866—67, stanowiącej spuściznę po byłym zarządzie wojenno-policyjnym. Akta z lat 1866—67 zawierają liczne materiały ze śledztw przeciwko podejrzanym o udział w powstaniu, a zwłaszcza w organizacji wykonującej wyroki powstańcze. Wśród nich znajdują się akta śledztwa przeciwko Fr. Żaboklickiemu, oskarżonemu o wy-

konanie wyroku śmierci na M. Zemirowie, zdrajcy Kolbego — jednego z przywódców powstania na terenie guberni plockiej.

Wiele osób skazanych na zesłanie po odbyciu kary powracało do kraju, o czym świadczą woluminy z lat 1870—1880.

Omawiane źródła stanowią również ilustrację do nastrojów społeczeństwa polskiego w okresie samego powstania np. z jednej strony akta świadczą o głębokim zaangażowaniu i świadomości patriotycznej, z drugiej ukazują bierną postawę części społeczeństwa, a nawet wrogi stosunek — gdyż wypadki denuncjacji powstańców, czy powstańczych składów broni nie należały do rzadkości¹³. Zdarzały się również wypadki przyznawania nagród za usługi świadczone władzom carskim w okresie powstania¹⁴. Pomimo jego upadku i represji ze strony władz carskich większość narodu polskiego zachowała świadomość narodową, o czym świadczą liczne tomy śledztw i nadzoru nie tylko nad osobami związanymi z powstaniem, ale również osobami popadającymi w konflikt z władzami z powodu wrogiego stosunku do nich. Akta sygnalizują częste wypadki znieważania cara i rządu. Niewątpliwie nastroje te były podsycane przez przybywających z zagranicy emisariuszy, a także miejscowych działaczy. Niepoślednią rolę odegrała tutaj nielegalna oraz niezwykle skromna liczebnie legalna prasa polska¹⁵.

Również duży wpływ na budzenie uczuć patriotycznych miała działalność partii socjalistycznych. Niestety, w Kancelarii Gubernatora nie zachowały się żadne materiały do tych zagadnień, brak ich również do wydarzeń rewolucji 1905 roku. Niewielka ilość akt dotyczących ugrupowań socjalistycznych znajduje się w aktach Rządu Gubernialnego w Wydziale Wojenno-Policyjnym np. Korespondencja dotycząca mieszkańców m. Plocka oskarżonych o przynależność do Bojowej Organizacji Plockiej Okręgowego Komitetu PPS¹⁶, informacje o zajęciach w Drobinie w roku 1906, spowodowanych przez młodzież zrzeszoną w organizacjach socjalistycznych¹⁷.

Uzupełnieniem wyżej wymienionych materiałów dotyczących politycznej działalności władz gubernialnych są wszelkiego rodzaju akta wydawania pozwoleń na broń, handel nabojami, wydawania paszportów (dzieliły się one na cztery grupy: na czasowy i stały pobyt za granicą, na wyjazd do Imperium Rosyjskiego i na prawo zamieszkania w guberni, a wydanie paszportu było poprzedzone sprawdzeniem prawomośności osób ubiegających się o wydanie dokumentu), oraz akta wynikające ze sprawowania przez gubernatora władzy wojskowo-policyjnej w guberni tj. akta działalności gubernatora jako naczelnika Straży Ziemskiej. Na odnotowanie tutaj zasługują raporty Naczelników Powiatowych zawierające informacje o organizacji Straży, ilości funkcjonariuszy, rozmieszczeniu rejonów, obsadzie, nieliczne sprawozdania z działalności policyjnej w guberni itp.

Do niezwykle cennych pozycji omawianych zespołów archiwalnych należą niewątpliwie wszelkiego rodzaju sprawozdania statystyczne, zachowane do naszych czasów, niestety bardzo fragmentarycznie. Należą do nich roczne sprawozdania gubernatora o stanie guberni, wszelkiego rodzaju statystyka wysłana do Centralnego Komitetu Statystycznego oraz podobne w treści akta z działalności gubernatora w dziedzinie nadzoru nad podległymi mu urzędami tj. rewizje i kontrole urzędów gminnych, powiatowych i magistratów.

Roczne sprawozdania o stanie guberni zawierają wyczerpujące dane dot. wszystkich dziedzin życia guberni. Podają więc jej obszar, powierzchnię gruntów uprawnych, łąk, lasów, informacje odnośnie uprawnień, ilości maszyn rolniczych, cen zboża, stanu hodowli itp. W statystyce dotyczącej ludności znaleźć można informacje o ilości mieszkańców, strukturze społecznej, wyznaniowej, ruchu ludnościowym. Pod tym względem szczególnie cenny jest wolumin o sygn. 758¹⁸, zawierający zestawienia statystyczne za okres lat 1865—1874. Z innych zagadnień dane o przestępczości, o życiu zdrowotnym guberni np. ilości lekarzy, rodzaju epidemii, a także życiu gospodarczym — ilości zakładów przemysłowych, handlowych, sieci szkół, stanu bezpieczeństwa itd.

Oprócz wyżej wymienionych sprawozdań rocznych oraz podobnych w treści „obzorów” powiatów, bardzo licznie występuje wszelkiego rodzaju statystyka obejmująca wybrane dziedziny życia guberni.

Chociaż do informacji zawartych w tych materiałach należy podchodzić krytycznie, gdyż mogą być nieścisłe lub nawet tendencyjnie fałszowane, to nie zmienia to faktu, że źródła stanowią materiał niezwykle przydatny do badań naukowych nad wieloma zagadnieniami z zakresu życia gospodarczego i społecznego. Seria materiałów statystycznych stanowi zresztą jedyne źródło informacji do dziejów rolnictwa, przemysłu i handlu.

Brak akt dotyczących przemysłu jest usprawiedliwiony rolniczym charakterem guberni płockiej. Jeżeli chodzi zaś o handel, to oprócz ww. materiałów zachowały się jedynie wiadomości o cenach i liczbie pozwoleń na prowadzenie handlu, chociaż wiadomo, że dogodnie położenie Płocka i okolic nad żeglowną rzeką sprzyjało jego bujnemu rozwojowi, a bliskość granicy z Prusami stwarzała dogodny klimat do rozwoju przemysłu.

Słaby rozwój przemysłowy guberni płockiej, nędza panująca w Królestwie zmuszały wiele osób do poszukiwania pracy poza terenem guberni, a nawet kraju. Te problemy społeczne, a zwłaszcza emigracja, znalazły żywy oddźwięk w aktach władz gubernialnych. Nasilenie emigracji przypada na lata 90-te. Emigrowano przede wszystkim do Brazylii i Ameryki Północnej. Akta Kancelarii Gubernatora zawierają zestawienia z akcji emigracyjnej z poszczególnych

powiatów, ogromna zaś ilość, bo około 1000 woluminów akt Rządu Gubernialnego traktuje o poszukiwaniach zbiegłych za granicę. Największą grupę uchodźców stanowiła biedota wiejska nie posiadająca ziemi, rzemieślnicy i kupcy. Emigracja idąca głównie przez Prusy, przybrała pod koniec XIX w. szerokie rozmiary. Najwięcej zaś emigrantów pochodziło z powiatów nadgranicznych. Wydział Wojenno-Policyjny Rządu Gubernialnego zajmował się nie tylko poszukiwaniami zbiegłych, ale i osobami obwionymi o działalność emigracyjną np. potajemne przeprowadzanie grup przez granicę — nasilenie tej działalności przypada na lata 1902—1908. Inną formą emigracji było tzw. Emigracja czasowa — tylko na okres najważniejszych prac polowych, Pojawił się nawet specjalny typ agentów werbujących włościan z pogranicznych wsi do pracy w Prusach.

Problemem społecznym była również sprawa włościńska w Królestwie Polskim. Sprawowanie nadzoru nad zarządem gminnym dawało gubernatorowi prawo nie tylko kontroli działalności tych władz i decydowania o składzie osobowym urzędów, ale także wkraczania z urzędu w sprawy wynikłe z ukazu o uwłaszczeniu włościan z r. 1864 tj. ingerowania w wypadku zatargu włościan z dworami o serwituty leśne i pastwiskowe, osady włościńskie, rozmierzanie gruntów. W aktach dotyczących tych spraw bardzo często jako załączniki spotyka się tabele prestacyjne wsi i plany osad.

Władze zaborcze ingerowały w każdą dziedzinę życia guberni, co znajduje szczególne odbicie w woluminach traktujących o życiu kulturalnym i sprawach wyznaniowych. Gubernator wydawał między innymi zezwolenia na spektakle teatralne, sprawował nadzór nad szkołami i cenzurą. Z tej też racji kontrolował magazyny książek, litografie, typografie i temu podobne zakłady. Zachowała się zwłaszcza duża ilość akt księgarni i litografii. Zawierają one opisy składów książek, bibliotek, zakładów fotograficznych, litografii z terenu guberni płockiej.

Przetrzywały również do naszych czasów liczne sprawozdania i korespondencje Naczelnika Płockiej Dyrekcji Naukowej o stanie szkolnictwa, a zwłaszcza wykazy szkół elementarnych wiejskich i miejskich, informacje o kadrze pedagogicznej (nauczycieli na teren guberni płockiej dostarczało w dużej mierze Seminarium Nauczycielskie w Wymyślinie pow. Lipno.)

Ingerencje gubernatora w sprawy wyznaniowe nie ograniczały się bynajmniej do wydawania np. zezwoleń na organizowanie uroczystości kościelnych, ale dotyczyły one również wewnętrznych spraw duchowieństwa i organizacji władz kościelnych np. mianowania i przenoszenia księży bez zgody władz kościelnych, nakładania kar na duchowieństwo, wyboru członków dozorów kościelnych itp.

Jedną z licznych grup, zwłaszcza w aktach Rządu Gubernialnego, stanowią sprawy dotyczące gospodarki finansowej i budownictwa. Wśród nich na uwagę zasługują liczne bilanse

roczne i rewizje kas miejskich, bilanse urzędów leśnych, wszelkie rejestry podatkowe, regulacje hipotek, dzierżawy dochodów z propinacji itp.

W aktach budownictwa znaleźć można materiały do budowy mostów, budownictwa indywidualnego i dla władz administracyjnych — często w woluminach jako załączniki figurują plany, a wśród nich mapy Królestwa Polskiego z roku 1868 z naniesionymi informacjami o drogach wojskowych przeznaczonych dla przemarszu wojsk, punktach noclegowych wojskowych, rzekach guberni płockiej, ilości wsi i zagród znajdujących się na trasie przemarszu itp.

Jako dotkliwą lukę odczuwa się brak archiwaliów gubernialnych z lat 1915—1917. Spuścizna aktowa z okresu 1900—1911 ma także charakter szczątkowy (wiąże się to ze wspomnianą ewakuacją w r. 1915 i zabraniami części

akt), co powoduje, że nie posiadamy źródeł do tak owocnego w wydarzenia polityczne i społeczne okresu. Z ocalałych trzech woluminów z lat 1912—1913 wynika, że Rosja przygotowywała się intensywnie do ewentualnej wojny, o czym świadczą spisy koni w gub. płockiej na wypadek wojny, zbiórki na powiększenie sił powietrznych Cesarstwa oraz projekty opracowywania planu ochrony dróg żelaznych²⁰.

Nie sposób omówić całego bogactwa spraw występujących w aktach władz gubernialnych, dlatego niniejsza informacja ograniczyła się z konieczności do zasygnalizowania niektórych problemów.

O randze ww materiałów może świadczyć fakt że są one najczęściej wykorzystywane przez badaczy w pracowni naukowej Archiwum Państwowego w Płocku.

PRZYPISY

- 1) Dziennik Praw Król. Pol. t. LXVI W-wa 1.1866-67.
- 2) Zbiór ustaw i rozporządzeń. I-sze półrocze. W-wa 1894 r., nr 13, poz. 71.
- 3) Dziennik Pr. Król. Pol. W-wa 1861, t. LVIII, str. 277—293.
- 4) Dz. Pr. Król. Pol. W-wa 1868 t. LXVIII, str. 27—35 dodatkowe przepisy do ustawy z r. 1866.
- 5) Osoby te posiadały prawo głosu tylko w sprawach ich zarządu.
- 6) Dz. Pr. Król. Pol. r. 1866—67 t. LXVI, str. 123—125.
- 7) Dz. Pr. Król. Pol. t. LXVI, str. 115—117 — ustawa z dn. 19/31 XII 1866 r.
- 8) Tamże str. 11—19.
- 9) Kancelaria Gubernatora Płockiego (KGP) sybn. 158 „Sdatocnyje protokoly po Upravleniju b. Voennyh Uezdnyh Nacal'ników płockiej gubernii”.
- 10) Cz. Ohryzko-Włodarska — Organizacja władz wło-

- ścińskich w Król. Polskim i ich pozostałość akto-
wa (1864—1918). W-wa 1973, str. 28.
- 11) Nie zachowały się żadne materiały dot. działalności tych władz po ewakuacji, tj. z l. 1915—1917.
- 12) Kanc. Gub. Pł. sygn. 28 — zeznania Tomasza Antkiewicza o zleconym mu przez dziedzica wsi Biskupin A Gizińskiego prostowaniu kos dla powstańców, sygn. 450 — donos (r. 1870) na właściciela wsi Kowalewo — Jabłońskiego o przechowywaniu przez niego broni z okresu powstania.
- 13) Kanc. Gub. Pł. sybn. 1000 woznagrodzenii Eliasa Funkensteina za okozanyja im usługi vo vremia.
- 14) Kanc. Gub. Pł. sygn. 1377 — W r. 1913 „Głos Płocki” nr 83 wezwał ludność płocką do obchodów 100-letniej rocznicy śmierci ks. J. Poniatowskiego. Władze carskie przedsięwzięły środki, aby nie dopuścić do obchodów i demonstracji patriotycznych.
- 15) Płocki Rząd Gubernialny, sygn. 2870 „O arestatach soderzatiach v płockiej tjurme”.

